

מעבר למילים

נדין שנקר

בספרי הבעש"ט אנו מתוודעים לאנשים שביקשו ממלך מלכי המלכים הצלחה, ולאחרים שביקשו ממנו כסף, או בריאות. אחד ביקש לעמוד לפני מלך המלכים שלוש פעמים ביום. האדם הזה הוא ישראל. אמירה זו מסמלת את היות התפילה והסידור גם פרי עיצובו של האדם, עיצוב שעושה כל אחד מאתנו שלוש פעמים ביום. ניתן להחיל על הסידור את דברי האר"י בספר ההקדמות שלו כי ספר תורה הוא ספר חי כשאדם מתחיל לקרוא בו ולשיר אותו, ומת כשהוא יושב בארון הקודש.

הסידור הוא טכסט קבוע שחוזר על עצמו מדי יום. מה יהיה בו מקומו של ההיבט הפנימי? מה יהיה החיבור, אם אני שבה וחוזרת על עצמי? שאלה זו שואלים רבים. בעיניי הסידור דומה לספר תווים של יצירה. התווים אמנם מורים איך לנגן ואי-אפשר לנגן בלעדיהם, אבל עיקר הנגינה היא מעבר לתווים. לכן בחרתי לקרוא להרצאתי "מעבר למילים".

אקדים מילים אחדות על הסידור ועל התפילה עצמה. אנחנו נוטים לשכוח שבמילה תפילה בעברית טמונה מחשבה אחרת לחלוטין מזו המקובלת בשפות לועזיות. אני עצמי אינני שוכחת זאת, כי לא נולדתי כאן, ואני באה ממקום הרבה יותר מערבי: אוניברסיטת הסורבון בפריס. משמעותה של המילה תפילה ברוב השפות המערביות דומה למשמעות של to pray to God. מן המרכז לשמיים, ולכן לא פלא שרוב האנשים בתרבויות שונות מתפללים כך, כלפי שמיים. אצלנו, כמי שעושים בדרך כלל שלא כמו כולם, השורש העברי של פ-ל-ל הוא גם לדרוש, גם לשאול את עצמנו וגם לצפות ל-. זהו שורש מורכב, אבל בבניין התפעל הוא מגלה משמעות נוספת וחשובה: להתפלל כמו להתלבש. להתפלל היא מלה רפלקסיבית. בניגוד ל-To pray to God, להתפלל פירושו לעשות פעולה המכוונת גם אליך, לא רק כלפי שמים. זוהי ללא ספק התכנסות פנימית, חיפוש של הניצוץ הפנימי. אחר-כך, כאשר מתחברים לניצוץ, יש עלייה, או ניסיון לעלייה, לאין סוף.

כך שביסוד התפילה העברית טמונות, ראשית לכל, ירידה ועלייה. ירידה לקראת האני ועלייה לקראת האין. התפילה תחילתה בהתחברות לשורש, לניצוץ, לצלם, ומידת השתיקה (מידתו של

משה, שתיקה במובן של התבודדות מוחלטת) היא עיקר התפילה, לדעתי, והתפילה היא אחד הדברים המסובכים ביותר שעלינו לעשות כל יום.

לכן הסידור הוא התווים. הטכסט הכתוב, החתום, דורש חידוש מתמיד. יש לנו תווים ונגינה אישית, ומי שניגן יודע שקשה ביותר לרכוש את הטכניקה, אבל הטכניקה אינה כלום אם איננו מסוגלים להשתחרר ממנה לגמרי, ומי שניגן יודע שהרגע המבורך הוא הרגע שבו היד נעה על הפסנתר בלי שום מודעות, לא לטכניקה, לא ליד ולא לתווים. נגינה אמיתית היא התחברות בין התווים הכתובים לבין הטכניקה שרכש המנגן, ובעיקר לבין מה שהוא יכול להביא מעצמו לנגינה הזאת. במלים אחרות: נגינה אמיתית היא חיבור בין טכניקה לבין תווים, לבין הניצוץ הפנימי. לכן רובינשטיין לא ניגן כמו גלן גולד, ואשכנזי לא ניגן כמו רובינשטיין. כל תפילה היא תפילה מחודשת, תפילה אישית לחלוטין.

רבי יצחק דעכו, תלמידו של הרמב"ן, אומר שאין דרך להתפלל אלא לפי דברים מוגבלים ומוגדרים, והוא מוסיף, כדוגמה: לפי הספירות עצמן. כך גם בימי ספירת העומר, בה אנו מחוברים בכל יום למידה מסוימת, חסד שבחסד או גבורה שבחסד, כדי לתקן כל מידה ומידה שבתוכנו. התפילה היא איחוד של כל המידות ושל כל הדרגות המצויות בתוכנו, וכמו הנשימה – יש בה עלייה וירידה, פנים וחוץ, שמיים וארץ, שימוש במלים והשתחררות מהן. כך אנו נמצאים בתוך פרדוקס מתמיד כאשר אנו מתפללים, דבקים בטכסט ומשתחררים ממנו.

זו הסיבה שהתפילה דורשת כל-כך הרבה ריכוז וכל-כך הרבה הכנה. משום כך אין זה פלא שחז"ל התכוונו לקרוא כל תפילה שעה, ולפעמים יותר. בכל בוקר עסקו בהתבוננות ובהתבודדות במשך שעה, לאחר מכן התפללו במשך שעה ואחר-כך נחו שעה. כך נמשכה התפילה שלוש שעות, ולא שעה קלה של ריצה לבית-הכנסת, כמו שאנחנו, לצערנו, רגילים לראות מסביבנו. כך שונה התפילה לגמרי מן הלימוד. אנו יודעים שהלימוד קשור יותר לעולם העליון, לשכל. התפילה קשורה גם היא לראייה, לשכל, אבל גם ללב, ובעיקר לחיבור שיש בין כל הדרגות האלה. אקח לדוגמה את תפילת שחרית. הברכות הראשונות של שחרית הפותחות את הסידור, עוד לפני שיצאנו מתרדמת הלילה, מחברות אותנו לעולם הנמוך ביותר, עולם העשייה. זהו משל לעולם המציאות הגסה ביותר, אליו אנו מתעוררים לאחר תרדמת הלילה. זו בדיוק המטפורה של סולם יעקב: "והנה סולם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה" – זאת התפילה. היא מתחילה למטה למטה, כמוצבת ארצה. הנשמה מתעוררת לעולם הסובב. אחר-כך המזמורים מעוררים את המתפלל לדרגה השנייה, היא עולם היצירה. הנשמה עולה ובאה משם עד פרשיות קריאת שמע, והיא בונה בהדרגה את העולם המוחשי מסביבה. הדרגה השלישית היא החיבור לעולם

הבריאה, והיא באה לידי ביטוי בקריאת "שמע". לא מדובר בה בעולם המוחשי, אלא בהבנה הפנימית של העולם עצמו. אלה הם הסודות העמוקים ביותר של בריאת העולם. המשפט הראשון בברכות קריאת שמע, "יוצר אור ובורא חושך", הוא פלאי. אפשר להתעכב עליו זמן רב בהתפעלות מוחלטת, ויש ימים שאני מרשה לעצמי לעשות זאת. בשבועות האחרונים דיווחה העיתונות על מאיץ החלקיקים הגדול ביותר בכל הזמנים, הנבנה בשווייץ, מתחת לז'נבה, כפרוייקט ששותפים לו מדענים מן העולם כולו, וביניהם יהודים רבים. בפרוייקט זה הם מחפשים את הרגע האחרון של בריאת העולם, לדעת מה קרה ב"בראשית ברא". אנו מאמינים כי הבורא ברא יש מאין, ואנו מורשים להתבונן במשפט הזה מדי יום. מדעני מאיץ החלקיקים הזה הגיעו עכשיו למסקנה הראשונית ש"יוצר אור ובורא חושך" אינה אמירה פיוטית, אלא אמירה קוסמית שאין כמותה. כמו שאיינשטיין כותב, הפוטונים של האור יצאו מן החושך, מן המרק החשוך, הנוזלי, שהתהווה ברגעיו הראשונים של המפץ הגדול, כך שבאמת האור יצא מן החושך.

פרשיות קריאת שמע מכניסות אותנו לסוד הבריאה המתוחכם ביותר, ואין זה פלא שהסוד הזה נמצא בתווך בין שתי חוויות של אהבה: "אהבת עולם אהבתנו" ו"ואהבת את ה' א-לוהיך". ממנו יתברך אלינו, ומאתנו אליו.

עיצוב האדם לאורך הסולם נמשך, ואנחנו ניצבים לקראת שמונה עשרה הברכות שבעמידה, מגיעים לפתח עולם האצילות, נכנסים לארמונו של מלך ועומדים לפניו. בוודאי שבארמון המלך, כמו שהאר"י והבעש"ט אומרים, לא מדברים אלא בלחישת. כמעט ואיננו פותחים את הפה, אלא בלחש: "ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך". כאן החיבור בין הנשמה לבין האין סוף הוא הגבוה ביותר.

המיוחד בסידור שלנו, בניגוד למשל להודו, הוא הדרך חזרה. כשאנחנו מגיעים למעלה למעלה, אל סוף הסולם, איננו נשארים שם בנירוונה. היהודי חוזר לעשיית היום ואל הדרגה הראשונה של הסולם. השינוי במצבו של המתפלל טמון באנרגיה אותה משך מלמעלה כדי לבנות את יומו. לכן התפילה אינה רק אמירה של מילים, היא גם בנייתן של המילים האלה, היא גם התחברות למילים.

בשלב הראשון של הסולם בעולם העשייה נבנית הנפש, בעולם השני – הרוח, בעולם השלישי – הנשמה, והדרגה של העמידה היא דרגה של חיה, במובן של חיות.

אנחנו, בני האדם, מתחברים במזוננו לשלוש דרגות של החלל: בשתיית המים אנו מתחברים למינרלים, שהם כמעט דומם, באכילת ירקות – לצומח, ובאכילת בשר (מי שאוכל בשר) – לחי.

ברכת המזון, שגם אותה יש לא רק לקרוא, אלא גם להתבונן בה ולהתקשר אליה, מדברת על העבר, על ההווה של ארץ ישראל ועל העתיד, ימות המשיח. כך מסביר האר"י בשער הכוונות שלו, ודברים דומים אומר בעל התניא. אם נתבונן בברכת המזון, נראה שהיא בנויה משלוש דרגות הזמן, כך אנו מחברים בברכת המזון את שלוש דרגות הזמן לשלוש דרגות החלל הכלולות במזון שעליו אנו מברכים. Space time. המברך מחבר את כל הדרגות בתוכו. מעבר לכל המילים עוסק מי שמברך ברכת המזון בעיצוב הנשמה ובבנייתה.

מעבר לכל מה שנשמע היום בכינוס, והדברים חשובים ביותר כי אנו מרבים להשתמש בסידור אבל יודעים עליו מעט מאוד, חשוב במיוחד בעיניי הלבן שבין השורות, הלא-כתוב שיש בסידור, אותו איש אינו יכול לעצב, אלא בעולם הרוח. הלא-כתוב הזה הוא בעצם עבודתנו האמיתית והעמוקה.

האם התפילה תהיה התבוננות? האם היא תהיה התבודדות? התפילה היא גם קריאה של מילים וגם התבוננות בכתוב וגם התבודדות מעבר לכתוב. לכן המוח והלב חייבים, כנראה, לעשות בתוך התפילה את ההתעמלות הזאת בו-זמנית. ר' יוסף קארו, האר"י, הרב אברהם אבולעפיה והרמ"א, ולא רק הם, השתמשו במשניות, בשם המפורש, בצירופים של השם. הבעל שם-טוב העדיף, למשל, לתת לדמיון לרוץ בתפילה הרבה יותר חופשית. דב באייר, למשל, במאה ה-18, מסביר באגרת המפורסמת שלו איך יכולים להגיע לדבקות. החסידות מציעה גם טכניקות של ניגון וריקוד דרכן אפשר להשתחרר מן המסגרת או ליצוק לתוכה תוכן. אפשרויות גם התבוננות שדורשת תוכן וגם התבודדות שהיא יותר קשה ממנה, ללא תוכן כלל.

בסידורי מקובלים, כמו בסידור האר"י, ניתן לראות שהשם המפורש מודפס בכל פעם בניקוד אחר. בברכת האבות הוא מנוקד בפתח, ובברכת המינים הוא מנוקד בקמץ. בכל הופעה של השם מחזיר אותנו הניקוד לדרגה אחרת של הסולם. המקובלים הרבו להשתמש בתפילה בכוונה שמעבר למילים. הכוונה הייתה מבחינתם לא התמקדות במילה עצמה, אלא בניית עולם ומלואו מסביבה.

הדבר המפליא ביותר הוא שהדרגה העליונה בספירות היא כתר, וכתר מנוקדת בקמץ, ובתפילת שמונה עשרה השם המפורש מנוקד בקמץ רק בברכה אחת, דווקא בברכה הלא צפויה – ברכת המינים. קשה לומר ברכה זו, שנראית משנית ביותר, אבל דווקא היא נוגעת כנראה במהות השם עצמו, כי כשהמקובלים מתבוננים בשם המפורש, כוונתם תהיה לקמץ. יש פה הרבה חומר למחשבה.

הרשב"י אומר שבכל פעם בה אנחנו מבטאים מלה בסידור, עלינו לזכור ששם האדנות הוא הדיבור, הוא המלה, ולעומתו השם המפורש הוא הכל, הוא הכוח, הוא האנרגיה. במילים יותר פשוטות: בכל פעם שאנחנו מתפללים בסידור ומבטאים את מילותיו על פי הקודים שאנחנו רואים מול עינינו, אנו חייבים להתחבר או לכלי, לדרגה האחרונה של הסולם – שם אדנות, או לדרגה הגבוהה ביותר של הסולם – השם המפורש. כך אנחנו מחברים את הכלי ואת האור בו – זמנית. השם אחד ושמו אחד. השם אחד והכלי שלו הם אחד. (לכן כאשר המקובלים מתפללים ומתחברים לכל דרגה ודרגה בסולם יעקב, הם אינם מתכוונים רק לניקוד ולספירות, אלא גם לצבעים. היו מקובלים, בעיקר גורי האר"י בצפת, שהיו מתפללים בבתיים בהם היה חדר מיוחד לתפילה ולהתבוננות, ובו היה כל כותל צבוע בצבע אחר כדי להתחבר לכל הספירות: צבע הכתר – לבן, צבע החוכמה – כסף, הכולל בתוכו את כל הצבעים, צבע הגבורה נוטה לאדום או למוזהב. צבע המלכות – תכלת, באשר זו מידה של איזון, כמו השמיים והים, מידה המקבלת את השפע מכל הספירות).

אם כן, התפילה כפי שהיא נתפסת על ידינו אינה דומה לזו שבסידור הנוצרי. אין זו בקשה ואין זו חזרה על אותן מילים. התפילה היהודית היא תהליך, היא בנייה. מטרתו של תהליך מורכב זה היא לדעתי התחברות, לניצוץ ולמקום, כפי שאמר האר"י ב"שער הכוונות" שלו: להתפלל פירושו להתעורר לחיים של המילים, להחיות את המילים. לכן הכוונה לא תהיה התלהבות רגשית. יש רבים שחושבים שבכך שהם צועקים ורועדים הם יגיעו לדרגה גבוהה. האר"י מזהיר: לא. התפילה אינה התרגשות מלאכותית והיא איננה הסתכלות בכל מלה ומלה בלבד, אלא היא דינמיקה תמידית, תהליך תמידי בין המלה לבין האדם, בין הנשמה לבין הלב, בין הכתוב לבין הלא-כתוב. חז"ל אומרים במדרש שגם הקב"ה מתפלל, ואולי ניתן לומר שהוא משתמש בסידור, בלא-כתוב, בלבן שבין השורות.

התפילה היא היתלות לכמה רגעים של קדושה מעל לקוצים של החיים, כמו שרש נחמן מברסלב אומר בליקוטי מוהר"ן לגבי ריקוד. מטרת התפילה היא, לדעתי, למצוא את הניצוץ, להתחבר לניצוץ שיש בתוכנו ולהתחבר לעצמנו, לזולת, ליקום ולקב"ה. כך כתב הרב קוק בשיר המרובע שלו – קודם כל תפילת הנפש, אחר-כך תפילת האומה, ואחר-כך תפילת האדם ותפילת היקום. מי שמצליח לחבר את ארבע הדרגות האלה מגיע לפי הרב קוק לשיר השירים אשר לשלמה, למי שהשלום שלו.